

Ullmann Tamás

Szóbeliség, írásbeliség és filozófia

A filozófia egyik klasszikus kérdése arra irányul, hogy a nyelv vajon befolyásolja-e, netán egyenesen meghatározza-e a gondolkodást, vagy a gondolkodás öröknek és változatlanul tűnő eszméihez képest a mindenkori nyelv csupán külső öltözet. A kérdés már az antikvitásban felbukkan, de igazán fontossá a felvilágosodás korától kezdve válik, amikor megindulnak a különféle spekulációk a nyelv eredetéről Condillac és Rousseau felfogásától kezdve egészen Herder és Humboldt elméletéig. Végző soron minden nyelvfilozófia közvetve vagy közvetlenül állást foglal a nyelvi relativizmus kérdésében. Most azonban nem az egész kérdéskörrel lesz szó, csupán egy olyan elméleti megközelítésről, amely a 20. század hatvanas éveiben jelenik meg. Ez az új irány a nyelv gondolkodásra tett hatását szóbeliség és írásbeliség kulturális különbsége felől igyekszik bemutatni, és meglehetősen radikális következményekhez jut el.

A nyelv szóbeli és írásbeli használata első pillantásra nem mutat érdemi különbséget, és a nyelv leírásában a nyelvészeket láthatóan nem is érdekelte különösebben ez az eltérés. Naiv módon többnyire azt gondoljuk, hogy a kimondott mondatok leírása érdemben nem változtatja meg sem a grammatikai szabályokat, sem a szemantikai ismereteket. És ez valójában így is van. Van azonban egy olyan aspektusa a nyelvnek, illetve a nyelvi gondolkodásnak, amelyre hatással van szóbeliség és írásbeliség különbsége. Ezt az aspektust szeretném bemutatni és elemezni az alábbiakban. A tanulmány első részében a szóbeliség és írásbeliség gondolkodásra gyakorolt vélhető hatását mutatom be, a második részben pedig kitérek azokra a kritikai megfontolásokra, amelyek kétségbe vonják a közvetlen összefüggést az írásbeliség kultúrája és a teoretikus, reflexív, filozófiai gondolkodás megjelenése között.

Írásbeliség és gondolkodás

Az írás, és elsősorban az alfabetikus írás megjelenése nem egyszerűen csak kulturális és technikai újítás volt, hanem bizonyos értelemben a gondolkodás formai lehetőségeit is megváltoztatta. Ezt a meglehetősen állítást sok kutató már annyira kézenfekvőnek veszi, hogy például az emberi szellem kulturális evolúciójában is két külön történeti fázisnak tekintik a szóbeliségre épülő mitikus kultúrát és az írásbeliségre épülő teoretikus kultúrát,¹ és az egyikből a másikba való átmenetet legalább annyira radikális váltásnak tartják, mint a nyelv nélküli korból a nyelvvel már rendelkező kulturális korba való átmenetet.

Ullmann Tamás (1966) – filozófus, egyetemi tanár, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest, tamasullmann@gmail.com

A tanulmány megírását az NKFIH 112542, 120375 és 129261 számú pályázata támogatta.

¹ Lásd Merlin Donald: *Az emberi gondolkodás eredete*. Ford. Kárpáti Eszter. Bp. 2001.

E megközelítés szerint az írás megjelenése után, illetve az írásbeli kultúra mint kulturális viszonyrendszer kiformalódása után olyanfajta kognitív teljesítmények váltak lehetővé, amelyeket mi már magától értetődőnek tekintünk (és naivan visszavetítünk az írásbeliség előtti korokba is), ám amelyek az írás megjelenése és elterjedése nélkül nem alakulhattak volna ki. Ezek a kognitív változások eredményezték a teoretikus gondolkodás, a filozófiai reflexió és egyáltalán a tudomány létrejöttét. A döntő állítás tehát az, hogy az írás nem pusztán hasznos és okos eszköz az információk lejegyzésére, rendszerezésére és tárolására, vagyis az írás nem pusztán az emlékezet kiterjesztését teszi lehetővé. Természetesen az is fontos következménye az írás kialakulásának és használatának, hogy a dokumentáció révén létrejöhetnek nagy adathalmazok. Ezeknek a társadalom szervezésében, az emlékezet megőrzésében, a társadalmi öntudat kialakulásában kétségtelenül jelentős szerepük volt. Úgy tűnik azonban, hogy az írás terjedése nem pusztán mennyiségi változásokat jelentett (történeti dokumentumok, adattárak, irodalmi művek), hanem minőségi változást is, amennyiben a gondolkodás struktúrájának változását idézte elő.

Ha elfogadjuk Marshall McLuhan azon gondolatát, amely szerint a nagy kommunikáció-technológiai változások megváltoztatták a gondolkodásunkat,² akkor az sem lesz meglepő, ha az egyik legnagyobb ilyen kommunikációtechnológiai változásról azt állítjuk, hogy új perspektívát adott a gondolkodásnak. McLuhan szerint a médiumok technikai átalakulásai (szóbeliség, írásbeliség, könyvnyomtatás, telegráf, rádió stb.) minden esetben újfajta észlelési sémát hoztak létre, az érzékszervek között új munkamegosztást alakítottak ki, továbbá megváltoztatták a gondolkodás szerkezetét és tartalmát.³ Az a változás, ami a görög kultúrában Platón idejében zajlott, olyan kulturális átmenet volt, ami egyrészt a szóbeliségből az írásbeliségre való váltással függött össze, másrészt valóban újat hozott az imént említett regiszterekben: az észlelési sémákban, az érzékszervek közötti munkamegosztásban, a gondolkodás formájában és tartalmában. Ennek az átmenetnek természetesen többféle aspektusa és ezért többféle következménye van. Vannak történelmi következményei, hiszen megjelennek az írott dokumentumok, vannak társadalomtörténeti következményei, hiszen lehetővé válik a komplex államszervezet és adminisztráció. Vannak továbbá politikai-hatalmi következményei, hiszen az írástudók rétege a társadalom uralkodó rétegét képezi, és sokáig féltékenyen őrzi tudásbeli privilégiumait; vannak kultúrtörténeti és vallástörténeti következményei, hiszen lehetővé teszi, hogy egy nép azonosítsa magát egy kulturális hagyománnyal és esetleg a szentnek tartott írások egy adott korpuszával. Végül pedig vannak kétségtelenül médiatörténeti következményei, hiszen világossá válik az emlékezet összefüggése a dokumentációs technikákkal és az archívumok létrehozásával. Minden bizonnyal lehetne még sorolni az aspektusokat, ezek közül azonban a jelen kontextusban csak azt szeretném kiemelni és elemezni, hogy szóbeliség és írásbeliség különbsége miként befolyásolta azokat a kognitív teljesítményeket, amelyek közvetlenül a nyelvhez és a gondolkodáshoz, vagyis amelyek közvetlenül a filozófiai *logosz*hoz kapcsolódnak – még függetlenül a társadalomtörténeti vonatkozásoktól.

² Lásd. Marshall McLuhan: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Ford. Kristó Nagy István. Bp. 2001. „Kultúrák messze a civilizáció fölé tudnak emelkedni művészi tekintetben, de a fonetikus ábécé nélkül törzsiak maradnak, mint a kínai vagy a japán. Hangsúlyoznom kell, hogy az én figyelmem az érzékek elkülönülésének folyamatára irányul, amely révén végbement az ember törzstenítése.” 64.

³ „Ha a technológiát akár a kultúrából, akár a kultúrán kívülről vezetik be, és ha ez a technológia új feszültséget idéz elő vagy újszerű befolyással van egy vagy több érzékünkre, az összes érzékünk közötti arány megváltozik. Ettől fogva másképpen érzékelünk, sem a szemünk, sem a fülünk s a többi érzékelésünk sem marad ugyanolyan.” Uo. 37–38. „Azt, hogy az érzékarányoknak ilyen változása a külső technológia minden módosulásának esetében bekövetkezik, manapság könnyű belátni.” Uo. 70.

Walter J. Ong *Orality and Literacy* című könyve 1982-ben jelent. E mű persze nem előzmények nélkül való,⁴ mindenesetre ettől a könyvtől számítva tekinthető elfogadottnak az a gondolat, hogy az elsődleges szóbeliségre támaszkodó kultúrák *gondolkodása* (és nem csupán stílusjegyei vagy irodalmi formái) alapvetően különbözik az írásbeliség által meghatározott kultúrák gondolkodásától. „A gondolkodásnak és kifejezésnek számos olyan vonása, amelyet magától értetődőnek véltünk az irodalomban, a filozófiában és a tudományban, sőt az írástudók szóbeli diskurzusában is, nem közvetlenül veleszületett sajátossága az emberi létezésnek mint olyannak, hanem azon lehetőségek következtében jött létre, amelyeket az emberi tudat számára az írás technológiája tett lehetővé.”⁵ A szóbeli kultúrákban a szavak mindig csak hangok – ez a látszólag ártalmatlan kijelentés fontos összefüggésre világít rá. Nemcsak arról van szó, hogy a szóbeliség közegében nagyobb jelentősége van a fülnek, mint a szemnek, hanem arról is, hogy a szóbeli közlés számára lényegessé válik, hogy olyan módon legyen megformálva a tartalom, hogy az könnyen felidézhető legyen az emlékezetben. Ha emlékezetes módon kell fogalmaznunk, akkor az kihat a gondolkodásra is. „Elsődlegesen szóbeli kultúrákban a gondolatok megőrzésének és felidezésének problémáját csak akkor oldottuk meg sikeresen, ha beszéddé könnyen összeálló mnemonikus mintákban gondolkozunk. [...] Szóbeli kultúrákban [...] rögzített kifejezések adják a gondolkodás szubsztanciáját. [...] Az erős mintázottság és a közösségileg rögzített nyelvi fordulatok szóbeli kultúrákban azoknak a funkcióknak egy részét teljesítik, amelyeket más kultúrákban az írás lát el – s ezenközben persze megszabják, hogy milyen jellegű gondolkodás lehetséges, hogy a szóbeli tapasztalat szellemi elrendezése milyen módon történhet.”⁶

Első megközelítésben úgy fogalmazhatunk, hogy a szóbeliség nyelve más szemantikát és más logikát használ, mint az írásbeliségé. Nem csupán a diskurzusformákban tapasztalható eltolódás (a nyelvi megszólalásoknak más formái alakulnak ki), hanem a tartalomban is különbség mutatkozik. A szóbeli kultúrában a jelentés szituációfüggő: a beszélő mimikája és gesztusai legalább annyira meghatározzák, mint a konkrét helyzetből adódó „kontextus”. A szemantikai kód nem rögzített és nem kizárólagos jelentőségű. Hogy a szavak mindig csak hangok, az azt is jelenti, hogy a kifejezések beszédaktusokba ágyazódnak, illetve nem választhatóak el az adott beszédaktusoktól. A szóbeli gondolkodás Ong szerint operacionális, vagyis nem általánosító szillogizmusokban zajlik, nem érzelmet elvont logikai azonosságot vagy ellentétet, szerveződéset konkrét célok és fizikai cselekedetek irányítják. Ha van is a szóbeli kultúrákban nyelvről való gondolkodás, ez semmiképpen sem jut el olyan absztrakt különbségekhez, mint szó és mondat vagy ige és főnév különbsége. A nyelv, úgy tűnik, az írásbeliség megjelenése előtt nem válik a gondolkodás tárgyává.

Az írásbeliség és különösen az alfabetikus írás, olyasfajta rögzítettséget és tematizálást tesz lehetővé, ami elég nagy valószínűséggel összefüggésben áll az absztrakt fogalmi gondolkodással és az általánosító logikai következtetések megjelenésével. Mivel ezek egyértelműen hiányoznak az elsődleges szóbeliség kultúráiban, és csak ott jelennek meg, ahol magas fokú

⁴ Lásd Nyíri Kristóf: *Bevezetés: Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez.* = *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* Szerk. Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor. Bp. 1998. 7–17.

⁵ Walter J. Ong: *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word.* London 1982. 3.

⁶ Uo. 33–36.

írásbeliség működik, ezért ez az összefüggés – noha semmiféle nyilvánvaló bizonyíték nem támasztja alá – mégis meghatározónak tekinthető.

Az alfabetikus írás olyasfajta rögzítést és elemzést végez, ami a fogalmak körvonalainak kontextustól független meghatározását segíti elő, a fogalmi tartalom kimetszését mindenféle kontextusból és beszédaktusból, a fogalmak listázását és rendezését, majd e fogalmak hierarchikus rendbe illesztését. Összességében azt mondhatjuk, hogy mind a szemantikai tartalom, mind a logikai forma tekintetében olyasmí válik lehetővé, ami a szóbeliség körülményei között nem túl valószínű: a valóság nyelvi reprezentációja egy másodlagos reprezentáció tárgyává válik, és ezzel megszületik a reflexív gondolkodás struktúrája. A fogalom tartalma már nem pusztán közvetítő elem egy kommunikatív szituációban, hanem szimbolikusan rögzített formát ölt. Ne felejtjük el persze, hogy a szimbolikus rögzítésnek másféle változatai is lehetségesek: például a vizuális vagy mitikus ábrázolás is egyfajta magasabb fokú rögzítés, de még nem éri el az absztraktságnak azt a fokát, amit az írásbeliségen keresztül el lehet érni. Havelock ezt az igazságosság fogalmának változásán keresztül mutatja be: más az igazságosságból egy isteni alakot csinálni és mitikus-narratív eszközökkel rögzíteni, mint az írás alapján lehetséges absztrakciós eljárásokkal megalkotni a fogalmi definíciót. Havelock a következő szemléletes példával él: „Hésziodosz azt mondhatná, hogy »Tízezer szellem őrzi az emberek igazságosságát és hanyag munkáit«, Platón pedig azt: »Az igazságosság az az elv, amely egyben tartja a városállamot, és az igazságtalanság ellentéte«. Feltevésünk szerint a terjedő dokumentálhatóság a nyelvhasználat utóbbi módját erősítette.”⁷

A szóbeliség körülményei között a narrációnak kiemelt jelentősége van: a narratív elrendezés tölti be azt a funkciót, amit a teoretikus kultúrában már logikailag értelmes következtetések vagy oksági magyarázat keretei között formálnak meg.

Azt állíthatjuk, visszatérve McLuhan megkülönböztetéseire, hogy az írásbeliség forradalma után az általa említett mind a négy regiszterben jelentős változások történtek.

1. Új érzékelési sémák. Az érzékszervi változás a megértésben egyértelmű váltást mutat a hallás felől a látás felé. Ráadásul a szóbeli kultúra számára jelentős kérdés volt a megőrzés: hogyan lehet egy bizonyosfajta tudást megőrizni és nemzedékről nemzedékre átadni. Szóbeliség és írásbeliség összehasonlításában jelentős szerepet játszott a szóbeli emlékezetben őrzött eposzok működése és a dalnokok szöveghez való viszonya. Albert Bates Lord a harmincas évek elején vett részt egy olyan boszniai kutatásban, amelynek során analfabéta hősi dalnokok előadásait rögzítették. Ennek a kutatásnak az eredményeit közölte a *The Singer of Tales* című művében, ahol olyan, azóta általánosan elfogadott téziseket fogalmazott meg, mint hogy a hosszabb szövegek megőrzése csakis a szövegben is tetten érhető megformálás révén lehetséges (időmértékes vagy valamilyen rögzített ritmusú verselés, állandó jelzős szerkezetek, jól megjegyezhető narratív struktúrák). A szövegazonosság fogalma gyakorlatilag értelmezhetetlen ebben a kontextusban, hiszen ellenőrizhetetlen. Mégis van egyfajta szövegazonosság, hiszen mindig ugyanazt éneklék, csak épp az analfabéta énekesek a saját emlékezetükön és tanítóik emlékezetén kívül másra nem támaszkodhatnak. Összességében a hallásnak kiemelt szerepe van a szóbeli kultúrában, még akkor is, ha a történetsszervezésnek esetleg vannak vizuális (és egyéb érzéki) elemei. Az írásbeliséggel – ahogy Havelock fogalmaz – „a szem építészete

⁷ Eric A. Havelock: *A görög igazságosság-fogalom: Homéroszi árnyvonalaitól platóni főszerepéig.* = *Szóbeliség és írásbeliség.* Szerk. Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor. 72.

háttérbe szoríthatja a fül visszhangmintáit”.⁸ Ong ezt a váltást a „hipervizualizmus” megjelenésének nevezi.⁹ Vagyis feltevése szerint az írásbeliség elterjedése óta egyértelműen a vizualitás uralja a kognitív működésünket és a fogalmi metaforáinkat is.

2. *Az érzékszervek közötti új munkamegosztás.* A többi érzékszerv viszonyában nem egyszerűen előtérbe kerül a látás, hanem általános értelemben átveszi a kognitív vezető szerepet, és a gondolkodás modelljévé is válik. Az a Heideggertől Derridáig oly sokak által képviselt gondolat, miszerint az európai metafizika a vizuális észlelés metaforikájára épül (szemben a hallással, a tapintással), sokak szerint visszavezethető arra a hatalmas fordulatra, amit az írásbeliségre való átállás jelentett. Nem egyszerűen fontossá válik a látás, hanem az egész gondolkodás metaforikája a látásra épül rá és a látásban összpontosul (az értelem világossága, belát, rávilágít, az idea mint forma stb.). A látás működése lesz a szellem működésének a metaforikus bázisa és alapvető analógiája. A filozófiában és a tudományos nyelvben használt „kritikai szókészlet nagy része (tárgy, téma, tézis, program, kód, kompozíció, konstrukció és hasonlók) olyan metaforákon alapul, amelyek a látásból vagy az érintésből, de nem a hallásból származnak”.¹⁰

3. *A gondolkodás tartalma* is megváltozik: megjelenik az írásbeliséggel párhuzamban a fogalmi gondolkodás. Nem egyszerűen az általános kategóriákról van szó, hiszen általános kategóriák a totemizmus kulturális fázisa óta jellemzik az emberi gondolkodást. Az általános kategóriák mint kollektív képzetek helyett, amelyek lehetővé teszik a világ rendezett egészként való felfogását valamilyen narratív, mitikus elbeszélés keretein belül, sokkal inkább az absztrakt fogalmakra esik a hangsúly. A cselekedetek és történések mozgalmassá- mitikus szintaxisát¹¹ felváltja az elvont főnevek és időfeletti összefüggések szintaxisa. Olyan gondolati tartalmak alakulnak ki, amelyek függetlenek az adott kontextustól és a konkrét beszédhelyzettől. Az írás révén sajátos rögzítés válik lehetővé, és ez a rögzítés nem mnemotechnikai eszközök segítségével történik, hanem vizuális kódolás révén. Továbbá az írás és különösen az alfabetikus írás a nyelv és a fogalmiság olyan elemzését teszi lehetővé, ami elősegíti a különálló fogalmi entitások születését.

4. *A gondolkodás szintaxisa.* Ezek az átmenetek végül a gondolkodás struktúrájában is jelentős változást idéznek elő. Az elvont és rögzített főnevek az új szemantika mellett új grammatikát és új logikát, a gondolkodás megváltozott szintaxisát hozzák létre. Ennek legvilágosabb példája a szillogisztikus gondolkodásmód megjelenése. Az elsődleges szóbeliség keretein belül a szillogizmusok nem játszanak szerepet, sokkal inkább a konkrét cselekvések és a szereplők jellemzése (egy tett magyarázata sokkal inkább a szereplő jelleméből és társadalmi státuszából fakad, mint általános emberi vagy természeti törvényekből). A szillogisztikus gondolkodásmód olyan absztrakt és reflexív logikai struktúrára épül, amelyek a nyelv írásbeliség által lehetővé tett másodlagos reprezentációja nélkül aligha lennének lehetségesek. Jack Goody érzékletesen mutatja be, hogy az írásbeli dokumentáció hogyan járul hozzá a listák, táblázatok, mátrixok kialakítása révén, valamint az aritmetikai jelölések

⁸ Uo. 71.

⁹ Walter J. Ong: „*Látom, amit mondasz*” – *Az értelem érzékanalógiái.* = *Szóbeliség és írásbeliség.* Szerk. Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor. 171.

¹⁰ Havelock: *A görög igazságosság-fogalom.* 75.

¹¹ Az orális elbeszélés „nem elemzett, hanem a cselekmény menetéről számolt be, nem kauzális meghatározásokat adott, hanem megszemélyesített, nem alkalmazott absztrakciókat”. Uo. 78.

révén az információk sajátos újrendezéséhez és egy reflexívebb szinten a logikai szillogizmusok kiépítéséhez.¹²

Ezeknek a nagyszabású változásoknak Platón filozófiája őrzi a lenyomatát. Mintha Platón dialogikus stílusa, valamint Szókratész beszélgetőtársainak vonzódása az érzéki tartalmakhoz és a konkrét példákhoz még a szóbeliségre jellemző gondolkodásmódot tükröznék, amivel szemben Platón (és Szókratész) absztrakt fogalmisága és reflexív gondolkodása már az írásbeliség által lehetővé vált gondolkodást képviseli. Ezzel persze nem magyaráztuk meg a gondolkodás platóni forradalmát, még kevésbe a platóni dialógusok lenyűgöző gazdagságát és tökéletességét. Mégis úgy tűnik, hogy a filozófia platóni formájának a lehetővé válásában nagy szerepet játszott az, hogy az antikvitásnak ebben a korszakában zajlott az érett írásbeliség kialakulása és hatásainak kulturális rögzülése. Havelock a következőképpen foglalja össze a Homérosztól Hésziodoszon át Platónig tartó átmenetet: „(1) a metrikusság mint a memorizálás segítője teljesen eltűnik, lehetővé téve, hogy a szavak mondhatni »prózaikusan« kapcsolódjanak egymáshoz, vagyis úgy, hogy szemantikai kapcsolataik szembetünőbbé váljanak; (2) a didaktikus állítások tartalma olyan fokon válik absztrakttá, amely túl van Hésziodosz kifejezési lehetőségein; (3) ugyanez történik a hozzájuk kapcsolódó predikátumokkal; ez a hatás azáltal érhető el, hogy rendszeresen olyan igék fordulnak elő, amelyek logikai vagy kauzális kapcsolatokra utalnak, azok helyett, melyek cselekvéseket vagy szituációkat jelentenek. (4) Ennek legkedveltebb módja a »lenni« ige használata olyan kopulaként, amelyet a fizikai vagy időbeli jelenlét, az aktivitás vagy létezés konnotációitól, amennyire csak lehet, megfosztottak.”¹³

Többen is megkockáztatják azt az állítást, hogy az absztrakciónak az a magas foka, ami Platónnál jelenik meg először, talán nem egyszerűen az írásbeliségre való átmenettel áll összefüggésben (hiszen ez az átmenet megtörtént Kínában, Indiában, a judaizmusban és máshol is), hanem még inkább az alfabetikus írásra való átmenettel. Tehát egyfelől az írás maga, másfelől az alfabetikus írás magas fokú analitikussága és reflexív jellege az, ami lehetővé tette a filozófiai gondolkodás születését. Így már két dolgot állíthatunk: (1) a dokumentálhatóság „tette lehetővé Platón filozófiáját, de nem abban a felszínes értelemben, hogy rögzítéséhez médiummal szolgált, hanem abban a mélyebb értelemben, hogy lehetővé tette kidolgozását”;¹⁴ továbbá azt is állíthatjuk, hogy (2) az alfabetikus írásnak ebben a folyamatban kiemelt jelentősége volt. Ong úgy fogalmaz, hogy a görög analitikus gondolkodás térnyerése a magánhangzóknak a görög ábécébe való bevezetésével hozható összefüggésbe. „Az eredeti – sémi eredetű ábécé – ugyanis csupán mássalhangzókat és néhány félhangzót tartalmazott. A magánhangzók bevezetésével a görögök a nehezen megfogható hang-világ absztrakt, analitikus, vizuális kódolásának egy új szintjével gazdagodtak. Ez a tett megelőzte és megalapozta a későbbi absztrakt görög gondolkodás teljesítményeit.”¹⁵

Sőt talán azt sem túlzás megkockáztatni, hogy Platón heves ellenérzései a költőkkel és a költészettel szemben nem személyes elfogultságról vallanak, hanem az új paradigma régi

¹² „Noha Jevons a szillogizmust mint gondolati aktust jellemzi, abban az értelemben tekinthetjük a grafikus reprezentáció aktusának is, hogy az érvelés ilyen módon történő felépítése aligha fogható fel a szóbeli diskurzus jellemző vonásának, sokkal inkább egy olyan eljárásról van szó, amelynek formális prezentációja – eltekintve az absztrakt nyelvi elemektől (A, B, C, stb.) – írásban rögzített szavakra épül.” Jack Goody: *Nyelv és írás. = Szóbeliség és írásbeliség.* Szerk. Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor. 211.

¹³ Havelock: *A görög igazságosság-fogalom.* 72.

¹⁴ Uo. 77.

¹⁵ Walter J. Ong: *Az elsődlegesen szóbeli kultúrák legújabb kori felfedezése. = Szóbeliség és írásbeliség.* Szerk. Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor. 52.

paradigmával szembeni harcának kifejeződései. Platón nem egyszerűen kritizálja a költőket, hanem a költészet kritizálásán keresztül valójában az orális tudást mint legitim tudásformát veti el. Doxa és episztémé megkülönböztetése ugyanebben a kontextusban értelmezhető: az episztémé a jól megalapozott, logikusan átgondolt, absztrakt értelemben tisztázott tudás (az írásbeliség vizuális, absztrakt és logikus tudása), a doxa viszont az ellenőrizhetetlen, szájról szájra terjedő, absztrakciók helyett megszemélyesítésekkel és példákkal élő, költői formában átörökített tudás. Az első azt próbálja megmondani és megragadni, ami van, a második állandóan azon a köztés területen mozog, ahol olyasmikről van szó, amik vannak is meg nincsenek is.¹⁶

A determinizmus kritikája

A homéroszi kérdés kutatása már a húszas-harmincas években felvetette azt a kérdést, hogy technikai értelemben hogyan rögzíthették azt a hatalmas szövegtömeget, amit máig Homérosz eposzainak tartunk. Világossá vált, hogy nagyon hosszú ideig nem lehetett szó leírt változatról, vagyis a dalnokoknak memorizálni kellett az elmondandó szöveget. Ha pedig ez így van, akkor ennek látszani kell a szöveg felépítésén. Ez a megfontolás szolgált kiindulópontul ahhoz a nagyszabású felismeréshez, hogy a szóbeli áthagyományozás és az írásbeli áthagyományozás nem pusztán kétféle technika az emlékezetben való megőrzésre, hanem kétféle szerkesztési mód, ezáltal pedig kétféle gondolkodási mód is. Az ún. Torontói iskola (Havelock, McLuhan, Goody, Watt, Ong) egy egész filozófiai és kultúrtörténeti elméletet épített fel szóbeliség és írásbeliség megkülönböztetéséből kiindulva. Ez az elmélet azonban sokak szerint túl sokat bíz e fogalmi megkülönböztetésre, éppen ezért kritikára és finomításra szorul. Ezt az elméletet éppen ezért Nagy Elvásztásnak (*Great Divide*) nevezik kritikusaik, és azt hangsúlyozzák, hogy szóbeliség és írásbeliség ilyen éles elválasztása komplex történeti és gondolkodástörténeti folyamatok sokaságát egyszerűsíti le, vagy torzítja el. A kritikusok elsősorban arra figyelmeztetnek, hogy (1) ez az elmélet egyfajta „technológiai determinizmus”, és nem vesz figyelembe társadalmi, kulturális és emberi tényezőket; (2) két entitást hoz létre, amelyek konstans jegyekkel rendelkeznek, és bináris oppozíciók sorozatában írhatók le; és (3) egy olyan különbséget általánosítanak, amely lehet, hogy Európa korai kultúrtörténetére igaz, de nem feltétlenül igaz minden kultúrára. A kritikák többnyire nem maradnak meg elméleti síkon, hanem gazdag történeti és empirikus anyagra támaszkodva próbálják finomítani az elméletet. Nagy hangsúlyt kap a középkori írásbeliség és szóbeliség állapota, valamint a kora újkori irodalmiság, mindkettő mint különös átmenet, illetve inkább harmadik változat írásbeliség és szóbeliség között; ugyanilyen jelentőssé válik az antik kultúra árnyaltabb jellemzése, valamint bizonyos kortárs szóbeli kultúrák hajlama a bonyolultabb gondolkodásmódokra. Az általános belátás, ami ezek alapján a kritikák alapján kibontakozik, úgy fogalmazható meg, hogy az írás a kritikai, tudományos, filozófiai gondolkodást elősegítette, de nem hozta létre, vagyis csupán egyike volt a hatótényezőknek.¹⁷

¹⁶ „Ez az a filozófia, amelynek tárgyalási és gondolkodási »módszere« tárgyának és témájának mindig azt tekinti, »ami van«. Az ezzel ellentétes tárgyalási és gondolkodási típus témája az, »ami van és nincs egyszerre«. Az előbbi megérdemli a »tudás« nevet, az utóbbi csak »vélekedésnek« tekinthető.” Havelock: *A görög igazságosság-fogalom*. 80.

¹⁷ „A 6. század folyamán a görögség körében mutatkozó kritikai gondolkodás dinamizmusát tehát elősegítette, de semmiképpen sem hozhatta létre az írásbeliség terjedése” írja André Laks egy 2000-ben megjelent tanulmányában. André Laks: *Írásbeliség, próza és a görög filozófia kezdetei*. = *Kép, beszéd, írás*. Szerk. Neumer Katalin. Bp. 2003. 33–54. 36.

Az írásbeliség és szóbeliség korai elmélete és ennek későbbi kritikái közötti viszony nagyon hasonló ahhoz, ahogy például a Sapir–Whorf-elmélet megfogalmazódott nagyszabású és általános igényű teoretikus konstrukcióként (vagyis hogy egy adott nép és kultúra nyelve meghatározza a hozzá tartozó emberek tapasztalatát és gondolkodását), majd a kritikák bőséges empirikus anyag feldolgozása révén végül egy gyengítettebb változat elfogadásához vezettek, ami szerint a nyelv nem meghatározza a gondolkodást (ahogy az elmélet radikális változata véli), hanem csupán befolyásolja.¹⁸ Itt is azt látjuk, hogy Havelock, McLuhan, Ong először gondolnak el egy olyan gondolatot, ami azelőtt meg sem fogalmazódott, kidolgozzák ennek a gondolatnak az összes következményét, és előáll egy nagyszabású teoretikus konstrukció, amelyet joggal lehet technológiai determinizmusnak nevezni. Az elmélet azonban, miközben nyilvánvalóan rávilágít egy valódi problémára, egyoldalúan emel ki egy változást, és mindent egyéb tényezőt megpróbál erre a változásra (átmenet a szóbeliségből az írásbeliségre) visszavezetni, ezáltal pedig túl sok terhet rak egy bizonyos aspektusra. A kritikák éppen abból indulnak ki, hogy ez az egyoldalúság nem tartható, a sok finomítás és kiigazítás következtében azonban az eredeti gondolat elveszíti karakteres jellegét. A kultúrtörténet számára azonban érdekes és új aspektusok kerülnek megvilágításra (hangos és csendes olvasás, a lélek interioritása). A konstruktivista, tudásszociológiai hagyományban visszatérő kritikai elem az, amikor mintegy a tudás másodfokú reflektáltságának állapotában a tudásszociológiai nézetet magukra a tudásszociológiai elméletalkotókra alkalmazzák. Joyce Coleman egyenesen úgy véli, hogy az életük nagy részét írott szövegek között töltő tudósok számára szinte természetes, hogy mindent az írott szövegek megjelenésére vezetnek vissza. „Azon emberek számára, akik írott szövegekkel töltik életüket, van értelme olyan történelmet írni, amely az írás felemelkedéséről és elterjedéséről szól, és van értelme úgy kijelölni az írásbeliséget, mint az emberiség tündöklésének indítóokát, mint a faj sok vagy legtöbb nagy intellektuális fejlődésének katalizátorát. [...] Túlzás lenne-e azt állítani, hogy azok a kritikák, amelyek ezt a megközelítést alkalmazzák, saját képmásukra írják át a történelmet?”¹⁹

E túlzó és némiképp lekcisnylő kritika mellett azonban kétségtelenül vannak mérsékeltebb és az eredeti elmélet felismeréseit teoretikus előrelépésként értékelő kritikák is. André Laks a következőképpen mutatja be a folyamatot: Havelock kognitív megközelítése szerint a görögök nagy találmánya az, hogy a betűk „már a hangok végső alapelemeit és nem magukat a kiejtett hangokat jelölik”.²⁰ Ez olyan absztrakciós erőt rejt magában, ami lehetővé teszi a fogalmi és logikai műveletek (az osztályozás és a következtetés) kifejlődését, amelyek az adatok térbeli megjelenítését és rögzítését feltételezik. Goody szerint az írásbeliség nélküli társadalmakban a kollektív emlékezet „a pillanatnyi szükségletek és körülmények függvényében választja ki és integrálja a megfelelő adatokat. [...] [A] »homeosztatisz« szabályozás modellje szerint az egyensúly olyan átmeneti megbomlása, amelyet például egy genealógiai történet újrafogalmazása eredményezhet, felszívódik az elemek újrendezésében, a megelőző állapot pedig felszámolódik a folyamat során. Az írás technológiája radikálisan megváltoztatja ezt a képletet, hiszen lehetővé teszi, hogy a megelőző állapot nyomai fennmaradjanak.”²¹ E távolság felismerése révén válik lehetővé múlt

¹⁸ Lásd Pléh Csaba: *Hozzárulhatnak-e az empirikus pszichológiai kutatások a nyelv-gondolkodás viszony filozófiai problémájának megoldásához?* = *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Szerk. Neumer Katalin. Bp. 1999. 35–165.

¹⁹ Joyce Coleman: *Túl Ongon: A szóbeliség-írásbéliség módosított elméletének alapjai*. = *Kép, beszéd, írás*. Szerk. Neumer Katalin. 110–142. 139.

²⁰ André Laks: *Írásbeliség, próza és a görög filozófia kezdetei*. 35.

²¹ Uo.

és jelen különbségének tudatosítása, ezáltal pedig a kritikai gondolkodás. E rövid összefoglalás után jön a kritika: „Ilyen és hasonló megfigyelések vezették Havelockot és Goodyt magát olyan túlzó általánosításokhoz, amelyek azt sugallják, hogy [...] az írásbeliség és a kritikai gondolkodás között szinte szubsztanciális összefüggés van; ilyen kapcsolat persze nem létezik.”²² A következtetés tehát egyszerűsített formában az, hogy az írás szükséges, de önmagában nem elégséges feltétele a – nevezzük így – elméleti kultúra kifejlődésének.²³

A kritikai megközelítés érvei a következők: (1) a Great Divide elmélet követői túlzó általánosításokat fogalmazzak meg, amiket nem sikerül meggyőzően alátámasztaniuk; (2) úgy tűnik, hogy a teoretikus kultúra és a kritikai gondolkodás kialakulásában az írás csak az egyik tényező más, ugyancsak fontos tényezők mellett. Példaként említhetjük még a lehetséges hatótényezők között a poliszon belüli politikai diszkussziót, a bíróságokon zajló jogi vitákat,²⁴ gazdasági rendszerek átalakulását, a jogi, politikai és vallási intézmények szerepének és a társadalmi berendezkedésnek a változását, a városiasodást, az iskoláztatást²⁵ stb. Ezek egytől egyig olyan tényezők, amelyek mind hatással lehetnek arra a folyamatra, amelyet a kritizált szerzők kizárólagos jelleggel az alfabetikus írásbeliség kialakulásához kötnek. (3) A szóbeliség működésmódjainak egyenrangú fennmaradása a fejlett írásbeliség körülményei között például a középkorban és a kora újkorban empirikus érv amellett, hogy a fejlődés nem lineáris és egyirányú. (4) További empirikus érvt jelentenek azok a megfigyelések, amelyek a szóbeli kultúra körülményei között fedeznek fel olyan elemeket, amelyeket a kritizált elmélet egyértelműen az írásbeliséghez sorol (logikus és kritikai gondolkodás).

A szóbeliség és az írásbeliség erős elméletével szemben, amely a kognitív történelemben egy határozott és visszafordíthatatlan váltást feltételez a priori okoskodás révén, az elmélet kritikusai inkább egyfajta gyenge elméletet támogatnak, ami az írásbeliséget nem hatóoknak és legfőképpen nem egyedüli hatóoknak tekinti, hanem olyasminek, ami képes előidézni a kognitív fejlődés bizonyos formáit, de nem szükségszerűen és nem önmagában idézi elő ezeket a változásokat.

Ebben a vitában nem szeretnék állást foglalni. Az a meggyőződésem, hogy a nyelvi relativizmus elméleti problémájához nagyon hasonló esettel állunk szemben: egy a priori felismerés önmagában túlzónak tűnik, és ezért empirikus ellenérvek sokaságát vonultatják fel ellene, ám végső soron mégis fennmarad az eredeti elméleti álláspont, csak némiképp finomított és gyengített változatban.

Egy további példával szeretném kiegészíteni az eddigieket: véleményem szerint az a gondolat, hogy a karteziánus belső szellemi világ kialakulása valamilyen módon összefügg a csendes olvasás szokásának terjedésével, nem csupán érdekes, de intuitíve megvilágító gondolat is.²⁶ Ong úgy fogalmaz, hogy „amíg az olvasás alapvetően recitáció maradt [...] – s erőteljesen

²² Uo. 36.

²³ Joyce Coleman a következőképp fogalmaz: „A »szóbeli« és »írásbeli« jellegzetességek túlzó általánosításai, melyeket a Nagy Vízválasztó-elmélet képviselői olyannyira kedvelnek, a közelebbi vizsgálat alapján sokkal inkább tompított, viszonylagos állításokban oldódnak fel. Mind a »szóbeliség«, mind pedig az »írásbeliség« alkalmasnak tűnik arra, hogy alakítsa a gondolkodást vagy a megfogalmazást [...] éppúgy, ahogyan mindkettő képesnek tűnik arra, hogy osztónözze az analitikus, pontos, elvont vagy individualisztikus eszméket és szövegeket.” Joyce Coleman: *i.m.* 121.

²⁴ André Laks: *i.m.* 36.

²⁵ Joyce Coleman: *i.m.* 115.

²⁶ Erről jó összefoglalást ad Demeter Tamás: *A szkepticizmus színváltozása. = Kép, beszéd, írás.* Szerk. Neumer Katalin. Bp. 2003. 167–179.

az maradt a középkorban – izoláló hatása minimális volt. Amikor az olvasás elcsendesült – s a könyvnyomtatás korára, úgy tűnik, szélesebb körben mint azt megelőzően – önmagába fordította az individuumot, s kivezette a közösségből.²⁷ Ugyanakkor nagyon valószínű, hogy nem csupán a csendes olvasás „intézménye” és kulturális tendenciája „okozta” vagy hozta létre a karteziánus interioritás eszméjét és tapasztalatát, hanem a gondolkodásra más módon is ható tendenciák, például a lelki gondozás és a privát gyónás, a meditatív technikák terjedése, az önvizsgálat gyakorlata, a misztika bizonyos vonulatai, főleg a neoplatonikus tendenciák, nyilván a társadalmi mobilitás növekedése, az egyéni öntudat kulturális mintáinak elfogadása és megszokása is ebbe az irányba hatott, stb. Magyarán a kezdeti állítást nagyon is lehet relativizálni. Ugyanakkor mégiscsak úgy tűnik, hogy az eredeti tétel egy alapvető és jogos belátást fogalmaz meg és mond ki, amennyiben úgy tűnik, hogy nem képzelhető el a karteziánus interioritáshoz hasonló belső szellemi világ olyan emberek esetében, akik nem rendelkeznek a csendes olvasás képességével.

Összességében úgy tűnik, hogy az írás mint technológiai újítás nem pusztán külsődleges változásokat idézett elő a kultúrában (információtárolás, a hagyomány megőrzése és kodifikálása, fontos szövegek lejegyzése stb.), hanem a kulturális működésmód egészében jelentős változásokat idézett elő. Ezek a változások nemcsak előkészítették, hanem formai és tartalmi értelemben is hatottak az elméleti kultúra kibontakozására és a filozófiai gondolkodás születésére.

Orality, Literacy, Philosophy

Keywords: orality, literacy, structures of thinking, theoretical culture, internality

Within the context of linguistic relativity there is a special theoretical question: did the appearance of literacy in the 6. century b.c. Greek culture transformed the way of thinking or not? According to a theoretical approach in the sixties and seventies (Havelock, Ong, McLuhan) literacy has not only influenced the culture, but also caused the emergence of philosophy and theoretical science. The article aims to analyse in detail this theoretical possibility, presenting the arguments for and against it.

²⁷ Walter J. Ong: *The Presence of the Word*. New Haven 1967. 272.